

Марина ГРИМИЧ
Київ

УГОДИ ЗА ЗВИЧАЄВИМ ПРАВОМ УКРАЇНЦІВ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Договірне і зобов'язальне право становлять одне з найменш досліджених галузей народної звичаєвої традиції. Не існує жодної публікації з цього питання, хоча побіжно його торкалися у своїх працях як представники звичаєво-правової наукової традиції ХІХ ст. П.Чубинський, О.Єфименко, С.Пахман¹, так і члени “Комісії по виучуванню звичаєвого права”, у ХХ ст. зокрема, Є.Єзерський, М.Товстоліс, В.Камінський². Короткі, однак цінні, розвідки з цього питання містяться у спеціалізованих етнорегіональних виданнях³, а також у працях В.Сироткіна, В.Борисенко, Ю.Гошка, А.Пономарьова⁴ тощо.

Цінним джерелом для вивчення питання є публікації судових справ та архівні матеріали⁵. У статті здійснено класифікацію за функціональними ознаками наявного матеріалу, який стосується договірних і зобов'язальних звичаєвих прав українців, і виявлено його типологічні риси. При аналізі явища використовується формально-функціональний підхід.

На території України найбільш поширеним народним юридичним терміном була назва “умова”, яка стосувалася різних типів договірних відносин (купівлі-продажу, шлюбних, трудових угод тощо), в західно-українських документах ХІХ ст., писаних польською мовою, вживався термін “угода”. Це найбільш загальні терміни, однак існували і спеціалізовані назви на позначення конкретних договорів – “заповіт”, “духівниця”, “розписка”. У матеріалах громадських урядів і війтівських книг Галичини зустрічаємо такі назви, як “запис”, “тестамент”, “право”, “контракт”, “конкрипція”, “донація”, “квітація”, “заквітоване”, “атестат”.

Договірні-зобов'язальні акти можна поділити на дві групи: внутрішньо-сімейні угоди (шлюбні, заповіти, усиновлення) і позасімейні (трудова угода, купівлі-продажу, обміну, оренди). Навіть тут можна знайти окремі маргінальні явища, які не можна трактувати як суто сімейні чи трудові, що є характерною ознакою народної правової культури. Наприклад, до такого типу відносин належать випадки, коли бездітна сім'я або самотня людина брала до себе “в прийми” особу зі сторони, яка б допомагала вести господарство, доглядала господарів і поховала їх після смерті за християнським обрядом. Такі особи ставали водночас і робітниками (трудова угода) і родичами (засиновленими, “приймаками”), які успадковували майно. Угоди можна також поділити на приватні і колективні.

Деякі осторонь перебувають шлюбні угоди, які при всій формальній подібності до решти договірних-зобов'язальних правовідносин, мають ряд суттєвих відмінностей. Шлюбна угода має “кількаповерхову” структуру. С.Пахман вважав, що треба розрізняти саму угоду про шлюб, що здійснювалася, як правило, на передвесільному етапі, і сам шлюб як угоду⁶. Ретельно досліджувала питання шлюбної угоди в селянському середовищі О.Єфименко, і саме їй належить фраза про те, що “в народі заключение брака ничем существенно не отличается от заключения договора вообще”⁷, і що шлюб, за процедурою є різновидом цивільної угоди. Звичайно, дослідниці можна закинути певну категоричність у висловлюванні, оскільки процедура укладення шлюбу є набагато складнішою у змістовому і в обрядовому плані, ніж інші цивільні угоди, крім того, вона містить значний символічний контекст. Лише на передвесільному етапі обряду відбувалося обговорення господарських сторін шлюбної угоди. Найбільш яскраво виявляли себе договірні-зобов'язальні відносини якраз у сватанні, заручинах, з усіма його структурними підрозділами, в назвах яких вже містяться вказівки на договірний характер (“умова”, “змовини”, “могорич” тощо). Власне, під час сватання (що проходило часом в кілька етапів) укладалася умова про сам шлюб, а також про майнові

(розмір приданого, витрати на весілля, подарунки) і чисто технічні (час проведення тощо) моменти. У XIX ст. при приблизно однаковому майновому стані селян в межах одного села (чи навіть цілого регіону) розміри і попредметний склад приданого були більш-менш подібними. Тож не дивно, що в пересічній селянській сім'ї прямо домовлятися про придане вважалося неделікатним: усе-таки народна мораль спрацьовувала тут в позитивному плані, приховуючи меркантильні мотиви. Так, М.Данильченко щодо звичаїв Подільської губернії писав про те, що придане, яке готується матір'ю з самого дитинства, передається без будь-якої офіційності. Договори про придане здійснюються при свідках тільки в багатих сім'ях, коли виходить заміж донька не першої молодості⁸. В інших регіонах на сватанні обов'язково обговорювалися розміри приданого (віна) молодого і молодої⁹.

Отже, як укладалася умова в селянському середовищі XIX ст.? У звичаєвих договірних відносинах XIX ст. переважає усна угода. Письмові документи вимагалися здебільшого, коли йшлося про купівлю-продаж, обмін, заповіти щодо землі і нерухомості, хоча для другої половини XIX ст. характерна тенденція до збільшення кількості письмових угод і в інших галузях.

Усність притаманна передусім шлюбним угодам. Угоди про особистий найм були переважно словесні, так само, як і оренда садиб, орної землі¹⁰. При цьому усність умови про найм на роботу характерна як для землеробського населення України, так і для общин скотарів. Так, домовленість про найм пастухів в українських Карпатах носила усний характер і лише в поодиноких випадках скріплювалася письмовими договорами¹¹. Переважно усними були угоди господаря з майстром на побудову хати чи господарчої будівлі. На Поділлі при особистому наймі задаток грішми, могорич і свідки замінювали письмовий договір¹².

Що стосується умов з приводу купівлі-продажу, то вони здійснювалися як усно, так і письмово (Полтавська губ.). Бажаність письмового засвідчення угоди особливо стосувалась операцій з нерухомим майном¹³. Узагалі у другій половині XIX ст. відчувається тенденція до письмового оформлення угод купівлі-продажу і обміну, якщо йдеться про землю і нерухоме майно. При цьому словесні угоди на придбання майна, підтвержені свідками, зберігали повну силу. Що стосується інших договірно-зобов'язальних відносин, то документальне оформлення їх на письмі було бажане під час позичок грошей (писалися "закладні записки" на нерухомість), при віддачі в оренду шинків єврею¹⁴. На Поділлі під час купівлі землі або хліба складалася письмова умова і вносилася в "шнурову" книгу угод, а також розпивався могорич¹⁵. Навіть на початку XX ст. у селянському середовищі все ще мала силу усна угода. Так, на Дубенщині (Волинь) батько складав при громаді умову, за якою передавав свою частку майна тому синові, який зобов'язувався доглядати батьків до смерті; лише в разі невиконання сином його зобов'язань, батько укладав нову угоду, – тепер уже письмову, – у волості¹⁶.

У шлюбних справах письмові угоди траплялися частіше, коли йшлося про приймацтво. За спостереженням Є.Єзерського, "...перевагу дають писаній умові, коли її посвідчить місцева влада, незалежно від того, чи закон надає цій владі право свідчити які-небудь умови взагалі. Як передреволюційного часу "старості й писареві" звичай надавав функцію нотаря, так і тепер, за звичаєм, заступаючи "старосту й писаря", революційна влада часто-густо підписами та притисненою печаткою посвідчує всякі умови, поміж ними про приймацтво"¹⁷. Розпад традиційного укладу у зв'язку з індустріалізацією і урбанізацією, змушував селян все частіше вдаватися до письмових угод, особливо в зонах трудової міграції.

Що стосується західно-української традиції, то тут письмове засвідчення шлюбних угод траплялося й раніше. У вїтківській книзі громадського уряду села Гломчі міститься зразок такої шлюбної умови, за якою мати (вдова священика) поблагоділа дітей на шлюб і "своїм словом декларувала (доньці) в посаг поля орного осьмину своєї дідизни"¹⁸. На Галичині угода про приймацтво (тобто умови, на яких приймається зять на господарство тестя) нерідко мала форму заповіта (тестаменту). Наприклад, у вїтківській книзі громадського уряду с. Бзянки був оформлений "тестамент", де йдеться про те, що тесть Євдокій Полянський відписує всю свою дідизну (спадкову землю) і певну суму грошей своєму зятю Войтоньові, якого сподобала собі його донька Барбара Полянська як свого чоловіка¹⁹. Однак, не можна цей факт абсолютизувати: в архівних джерелах (зокрема, в книгах сільських урядів) є мізерна кількість

записів актів купівлі-продажу (1 – 2 на рік), та й то стосовно більш-менш великих справ (переважно придбання землі).

Окремо варто згадати заповіти (духівниці, тестаменти). Народна правосвідомість засвідчує, з одного боку переконання, що “духівниця – велика сила (“святий закон”) і, з погляду звичаєвого права є спосіб виявити необмежену вільну волю особи щодо вибору спадкоємця”, а з іншого боку, практика волосних судів засвідчує, що якщо заповіт утискує у правах одного із синів, то шляхом судового рішення може бути скасована остання воля спадкодавця²⁰. Так, Андрій Зеленко за духовним заповітом поділив польову землю між двома синами, надавши Петру 4 десятини, а Якиму – тільки 3. Після смерті Якіма, його син подав позов на свого дядька. І рішенням Волосного суду земля Андрія Зеленка була поділена навпіл, тобто Петро Зеленко мав віддати своєму племінникові Михайлові ще півдесятини землі. З’їзд Миркових посередників кілька разів відміняв це рішення, а волосний суд з не меншою впертістю відстоював це рішення, незважаючи на те, що старого батька доглядав саме Петро²¹. І таких прикладів є дуже багато.

Учасниками угоди є: особи, що укладають угоду (мінімум дві), а також посередники (свідки). Учасники угоди, залежно від типу угоди, називалися по-різному, і їхні назви відображають конкретні договірні взаємовідносини: (продавець – покупець, господар – робітник, тесть – зять-приймак, названий батько – засиновлений (син-приймак), орендар – орендатор, пан – селянин, батьки жениха – батьки нареченої).

Третя сторона, залежно від типу та серйозності угоди, могла бути представлена або лише приватними (друзями, родичами, кумами) або ж і приватними і офіційними особами (волосний старшина, писар, волосний суддя, пан, управитель). Бажаність присутності офіційної особи під час складення письмової угоди спонукала до певного формалізму. Кожен запис у війтівській книзі або книзі громадського уряду скріплювався такими підписами: учасників угоди (переважно це були неписьменні, які ставили свої хресні знаки (“хрестики”, “znak krzyża Świętego”), приватних свідків (як правило родичів з обох боків) і офіційних осіб: віита, підвіита і присяжних (від 2 до 5). В панських селах в період дії так званого домініального права у межах австрійського законодавства, за яким пан мав право вирішувати ряд цивільних судових справ у селі, – часто бачимо приписку про те, що справа здійснена зі згоди пана такого-то або стоїть його підпис²².

Свідки були обов’язкові, коли йшлося про купівлю-продаж худоби²³, обмін, боргові зобов’язання.

Присутність свідків була не обов’язкова (не практикувалася) під час укладення угоди про оренду землі, приватних угодах з найму. За Систематичним зведенням юридичних звичаїв Полтавської губернії, договір, сватання відбувалися через уповноважених з обох сторін осіб, так званими старостами. Свідки, які були присутні при укладенні угоди про придане, при потребі свідчили в суді. Особливо їхня присутність вимагалася, коли мова йшла про надання в придане за нареченою нерухомості (в Золотоніському пов. Полтавщини їх має бути не менше трьох)²⁴. На Сколівщині (Бойківщина) на “згодинах” укладалася угода про придане при свідках, а на заручинах у молоді при образах “контролюють умову, що була на згодинах”. Свати питали при свідках що батьки дають за молоді, потім перепитували свідків – чи все так було на згодинах, чи все то дають. Лише після того подавали один одному руки²⁵.

При складенні угоди про приймацтво за свідків брали родичів того, хто йшов у прийма, та того, хто приймав. Громада не брала ніякої участі у складенні цих угод, так само як і при усиновленні. Нерідко при складенні угод, в яких обумовлювалася участь зятя у спадкуванні, за свідків брали сусідів. У Катеринославській губернії, Новомосковському повіті, “прием зятя в дом всегда совершается с тем, что тесть заявляет соседям сделать зятя наследником, иначе никто в дом не пойдет”²⁶.

Окремо варто зупинитися на специфіці шлюбних угод. Для ХІХ ст. характерна паралельність укладення шлюбних угод: про шлюб домовлялися молоді, а батьки вже, зважаючи на волю дітей, обговорювали різні майнові аспекти і час проведення весілля. Під час сватання між собою домовлялися дві сторони – батьки нареченого і нареченої. У шлюбній угоді, за висловом О.Єфименко, наречена, а часто й жених є просто річчю, що має в очах сторін, що домовляються, таке ж значення, як і інший предмет угоди²⁷. Ясно, що це значною мірою перебільшення, однак нерідко передшлюбні (шлюбні) угоди і дійсно демонструють

утилітарне ставлення до наречених: формально вони виступають предметом угоди. Це дуже архаїчний принцип, який зберігався на селі в XIX ст. через те, що молоді не мали господарської чи матеріальної самостійності (адже вони були невідділені), тож шлюбна угода мала вигляд господарської угоди між родинами.

Винятки становили випадки, коли сваталися до вдови: тоді вона сама представляла свої інтереси. Також приймак, ідучи на жінчину “худобу”, міг сам складати усну угоду, по-перше, зі своєю родиною з приводу того, що йому дають у придане²⁸ (у цьому випадку він відмовлявся від спадкування у батьківському домі), а по-друге, з тестем.

Процедура укладення угод різного типу також дуже подібна. У сільському середовищі XIX ст. вона носила яскраво виражений обрядовий характер. Це не стосується тільки трудових угод.

О.Єфименко у свій час зазначала, що своєрідністю договірних відносин серед селян у межах усїєї Росії XIX ст. була наявність таких видів символічних дій: учасники договірного процесу (контрагенти) б'ють один одного по руках, які розіймає сторонній (свідок); хапають один одного правою рукою в ліктях; при купівлі-продажу річ передають із поли в полу; обов'язково учасники укладення угоди моляться Богу²⁹. Власне, ці основні риси присутні і в українських матеріалах, зокрема на Харківщині. Учасники угоди б'ють один одного по руках і оголошують свою суму до тих пір, доки не зійдуться в ціні. Рукобиття здійснюється голою рукою.

Під час купівлі-продажу худоби на Поділлі здійснювалися такі дії: покупець бив правою рукою по долоні продавця, додаючи ціну, і якщо в ціні сходилися, то продавець і покупець били один одного в долоні, що значило “перебити руки”, при цьому примовляли: “Щоб продавцю дав Бог щастя із грошей”, а покупцю “із худоби”. Куплений кінь передавався покупцю з вуздечкою; а віл – з налігачем (мотузкою на рогах), яку брали полою свити і повертали вола на одному місці тричі, а після того з-під передньої правої ноги купленого вола або коня брали землю і мазали тварину по спині; потім розпивався могорич, після чого покупець і продавець називали один одного сватами³⁰.

У шлюбних угодах також практикувалося перебиття рук. Зокрема, на Львівщині свати і свашки в'язали руки навхрест собі і молодим, а один з сватів перебивав по руках і бажав молодим щастя в майбутньому житті. Однак частіше згоду сторін засвідчували символічні дії: дівчина подає рушники сватам, дівчина подає чарку сватам. Знаком відмови, за народними переказами, є подавання сватам гарбуза, макогона³¹.

Найбільш стабільною і поширеною дією, яка закріплювала угоди, був могорич, який служив доказом правомірності купленого чи проміяного добра. У багатьох районах України після процедури рукобиття учасники йшли в корчму пити могорич або посилали за горілкою і розпивали її удома разом з тими, хто був присутній при умові. Тільки після цього купівля вважалася завершеною. Розпивання могорича було настільки стабільним звичаєм при укладанні будь-якої угоди, що навіть немає сенсу наводити факти.

У шлюбній угоді, яка відзначається символічністю обрядодій, знаком згоди було розпивання могоричу, що переносилося подекуди і на назву сватання.

Розрахунки і забезпечення угоди, за звичаєм, велися подібно до того, як це робилося згідно закону. Ще О.Єфименко зауважила, що домовленості за звичаєм і за законом забезпечуються завдатком, поручництвом³².

Оплата за товар, надану послугу (за роботу) чи надану в оренду річ може бути грошовою, натуральною, грошово-натуральною або за відробіток. Селяни, що потребували гроші, скажімо, на сплату казенних повинностей, часом позичали їх у поміщиків, євреїв, під свою працю, причому на дуже не вигідних умовах, що становило 100 і навіть 150 відсотків в рік³³.

Віддача в оренду землі відбувалася на таких умовах: той, хто узяв поле, повинен був за власний кошт виорати його, засіяти, зібрати хліб і поділити таким чином: собі 2/3, орендарю – 1/3. Якщо ж сівба відбувалася за рахунок власника землі, то поділ урожаю відбувався навпіл. Якщо людина не мала свого поля, то умовлялася з господарем жати хліб за сніп. В Полтавській губернії у середині XIX ст. жали за шостий сніп на своїх харчах, хоча раніше – за четвертий на своїх харчах; молотили за 12-ту і навіть за 13-ту коробку. При цьому господар міг давати і додаткові завдання (“послухать його”), тобто привезти дров чи допомогти перевезти сіно³⁴.

Українська договірна традиція найму на сільськогосподарські роботи (а раніше відробітку повинностей пану) передбачала форму розрахунків під час жнив “на копи” (або снопи), тобто коли праця підраховувалася (і, відповідно, оцінювалася) за кількістю нажатих кіп. Однак нові “Інвентарні правила”, запроваджені у 1847 – 1848 рр. для Київської, Подільської і Волинської губерній, вимагали, щоб хліб і сіно збиралися не на копи, а на морги (при нормі – одна дев’ята десятини або одна п’ята морга за робочий день і косіння трави з одного моргу за один робочий день), що викликало певне незадоволення селян, які звикли до традиційних форм ведення підрахунків³⁵.

Досить розвинені були договірні відносини серед пастухів. На Гуцульщині (Косівщина), за випас худоби на приватній або орендованій полонині, її господарю власники худоби виплачували певну суму грошей (що лишилася після розрахунку з пастухами) і молочні продукти, крім того, він мав право пасти на полонині і свою худобу³⁶. Пастухи українських Карпат, залежно від виконуваних робіт і виду худоби, за свою роботу також отримували натуральну (“сембрилю”), натурально-грошову чи грошову (“заплату”) оплату. Найбільш популярним був натурально-грошовий спосіб оплати. На полонинах Гуцульщини пастуший ватаг отримував за сезон від 600 овець 4 бербениці бринзи, а за кожну вівцю – одну топку солі. Вівчарі заробляли 2 бербениці бринзи, постолі, 3 крейцери за кожну вівцю, певну кількість муки, вурди, жентиці; oprіч того, пастухи діставали від господарів тютюн, порох до рушниці, горілку³⁷.

На Лемківщині у другій пол. XIX ст. найбільш поширеною формою оплати була натуральна. Громада, наймаючи пастуха, домовлялася за таких умов: пастух зобов’язувався протягом літа пасти сільські вівці і від кожної віддавати власникові домовлену кількість сиру (9 – 10 кг); а все, що було вироблено більше домовленої норми, ставало власністю пастуха; з цієї частини він оплачував роботу своїх помічників, забезпечував страву, купував вівчарський інвентар³⁸. У західних районах Закарпаття, у ряді сіл галицької Бойківщини та українських селах Східної Словаччини популярною формою оплати праці вівчарів було кошарування: право пастуха удобрювати гноєм від отари свої поля³⁹.

Спосіб і термін оплати визначався кожною угодою окремо. Договірне звичаєве право передбачало таку форму передоплати, як задаток, який також визначався учасниками угоди і виплачувався під час укладення угоди, решта ж суми виплачувалася (також за домовленістю) найчастіше від одного місяця до одного року.

При найманні хати для вечорниць досвітків (“досвідків”) у Лохвицькому пов. на Полтавщині платили щонеділі здебільшого натурою: кожна дівка приносила паніматці паляницю і кілька пиріжків⁴⁰.

Придане передавалося переважно під час урочистого переїзду молодої в дім жениха в ході весільного обряду (часом без урочистості після весільного обряду, або, за вимогою зятя, що боявся обману, – до весілля). На Поділлі в середині XIX століття придане передавалося без будь-якої офіційності після весілля, на Буковині винесення дзестри (приданого) відбувалося на весіллі. Придане виносили дружби, високо піднімаючи подушки разом з калачиками; це все клали на підводи, співали пісні, дякували за придане⁴¹. На Лемківщині придане також виносили під час весілля: “дружби (в Команічі – чотири пропійці) виносили ладу (скриню), подушки й перину, зав’язані в простирадло та клали на віз, запряжений у дві пари коней”. При цьому спостерігався цікавий звичай: все, що сватам в цей час вдасться винести з хати, стає власністю новоствореної сім’ї: тож дружки хапали все, що можна: вила, ціпи, ночви, ложки, гуси, поросята, навіть корову, виходячи з того, що в новому господарстві пригодиться все⁴². І це сприймалося як належне, ніхто не відбирав.

На Чернігівщині, Полтавщині, Слобожанщині процедура передавання приданого могла відбуватися в один або у два заходи: придане (“скриню”) забирали у неділю увечері (його везли на возі, коли відвозили молоду до молодого, а худобу відганяли до зятя через тиждень після весілля або ж у п’ятницю, напередодні весілля. Часто все придане забиралося у п’ятницю⁴³.

Підстави для розірвання угоди можуть бути такі: якщо один з учасників або обидва учасники відмовляються від угоди, компенсувавши збитки тим чи іншим чином (втрачаючи/повертаючи задаток, сплачуючи штраф); купівля у малолітнього чи божевільного визнається недійсною;

якщо угода була укладена в п'яному вигляді чи несвідомому стані (при умові якщо це буде доведено свідченнями очевидців⁴⁴); якщо продаж нерухомості, що перебуває в сімейній власності, було здійснено без згоди членів родини.

Конфлікти при порушенні угод розглядалися третейським або волосним судом чи з'їздом мирових посередників. Місцеві старшини і сільські старости спонукали до виконання угоди чи рішення суду. На всій території (тобто Чернігівська та Полтавська губернія), за П.Чубинським, конфліктні справи розглядали волосні суди. Західноукраїнська традиція місцевого самоврядування віддавала такі справи на розгляд громадських урядів (управ), а до відміни кріпосного права в часи дії домінального права – на панський суд (це стосується також частково і іншої території України).

Санкції проти того, хто порушив угоду бували різні: повернення завдатку, накладання штрафу.

Що стосується купівлі-продажу, то на Полтавщині існував звичай: якщо угода складена за правилами, то куплене не може бути повернене, якщо на це немає спільної згоди⁴⁵. На Поділлі під час купівлі-продажу худоби практикувався інший звичай: якщо давався задаток, то угода вважалася закінченою, і покупець на домовлений термін брав худобу для проби, зобов'язуючись віддати решту грошей у визначений термін; якщо ж покупець незадоволений покупкою, то він мав право повернути худобу до того часу, на який домовлено віддати другу частину грошей. У такому випадку задаток повертався, а взаємні спори з приводу збитків вирішували при свідках третейським або волосним судом без формальностей. Власник худоби вимагає покрити збитки, або як казали на Поділлі, “за утрату ярмарки”, вони покривали незначною сумою⁴⁶.

Робітник, що без поважних причин не виконав до кінця роботи, міг бути позбавлений всього заробітку (якщо його не отримав), і навпаки, господар, що відмовив працівнику без поважних причин, повинен був заплатити йому всі зароблені гроші, а якщо умова письмова, то винуватцями додатково виплачувався штраф.

Розірвання шлюбної угоди несло за собою такі наслідки: 1) компенсація матеріальних збитків; 2) компенсація моральних збитків; 3) зрідка кримінальне або адміністративне покарання.

Здебільшого, якщо котрась із сторін відмовлялася від шлюбу, то мала заплатити іншій видатки на частування під час сватання і на купівлю подарунків або повернути подарунки.

Моральні збитки у різних місцевостях оцінювалися по-різному. Що стосується позовів зі сторони жінки (нареченої), то переважно такі позови вирішувалися на її користь. У Полтавській губернії, “сверх возвращения издержек, Волостной суд имеет право приговаривать отказавшуюся сторону к штрафу за опорок, т.е. за нанесение безчестья невесте, от коей отказался жених, или жениху, от которого отказалась невеста”⁴⁷, причому компенсація ображеній нареченій зазвичай вища, аніж нареченому.

Навіть загальний погляд на договірно-зобов'язальні відносини в українському традиційному суспільстві виявив ряд закономірностей. Для всіх перерахованих вище типів договірних і договірно-зобов'язальних відносин характерні такі спільні риси: 1) угода (“умова”) укладалася переважно усно, поширення в другій половині XIX ст. “моди” на укладення письмових угод не применшило значення усної; 2) умова складалася в присутності свідків, причому, в деяких місцевостях характерно було залучати у свідки не лише приватних осіб, а й офіційних (з громадського уряду, волосного правління); 3) обов'язковим для більшості угод є її закріплення через могорич; 4) при порушенні угоди існували санкції проти винної сторони. Це була основа звичаєвих угод різного типу. При цьому кожна з “умов” мала свою специфіку, зокрема, для кількарівневої шлюбної угоди була притаманна особлива обрядовість та символічність окремих дій; трудові ж угоди відзначалися прагматичною лаконічністю.

¹ Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии // Записки Русского Географического Общества: Серия этнографическая. – Т. II. – СПб., 1869; Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования. – Т. 6. – СПб., 1872 (далі Труды...); Ефименко А. Исследования народной жизни. –

- Вып.1. – Обычное право. – М., 1884; Пахман С.В. Обычное гражданское право в России: Юридические очерки. – Т.1 – II. – СПб., 1879.
- ² Єзерський Є. Вплив звичаю на судову практику // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – Вип.2. – К., 1928. – С.231 – 270; Товстоліс М. Розуміння застави в звичаєвому праві України // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. – Вип.2. – К., 1928. – С.40 – 61; Камінський В. Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині (На підставі дослідів протягом 1919 – 1920 р. з додатком мапи Дубен). – Праці, 2, 156.
- ³ Мардаревич Б.С. Звичаєве право // Гуцульщина. – К., 1987. – С.230 – 243; Мазюта М.А., Сявак Є.І. Сімейний побут // Там само. – С.216 – 223; Гошко Ю.Г., Здорова Н.І., Сявак Є.І. Сім'я та сімейний побут // Бойківщина. – К., 1983. – С.181 – 193; Лемківщина: Земля. Люди. Історія. Культура. – Ч.І. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто. – 1988; а також: Лемківщина. – Т.2. – Львів, 2002. – С.6 – 44; Пономарьов А.П. Сім'я і внутрішньосімейні взаємини // Поділля. – К., 1994. – С.194 – 211; Кожоляк Г. Етнографія Буковини. – Т.1 – 2. – Чернівці, 1999. – С.61 – 78.
- ⁴ Сироткін В. Звичаєве право і правові уявлення // Українці. – Т.1. – Опішне, 1999. – С.351 – 365; Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К., 1988; Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV – XIX ст. – Львів, 1999; Пономарьов А.П. Шлюбні звичаї // Українці. – Т.1. – С.419 – 433.
- ⁵ Труды комиссии по преобразованию волостных судов (далі Труды ТКПВС). – Т.IV: Харьковская и Полтавская губернии. – СПб., 1873; – Т.V: Киевская и Екатеринославская губернии. – СПб., 1874; Див.: Центральний державний історичний архів в м.Києві (ЦДІАК), фонд 146 “Київський, Волинський та Подільський генерал-губернатор, а також: Центральний державний історичний архів у м. Львові (ЦДІАЛ). – Фонди 23, 28, 31, 33, 37, 48, 49, 53, 54, 85, 100, 104, 109 – 120, 124; Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України (ІМФЭ). – Фонд 1 – Етнографічна Комісія ВУАН та ін.
- ⁶ Пахман С. Вказ. праця. – С.30 – 31.
- ⁷ Эфименко А. Вказ. праця. – С.9.
- ⁸ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – Вып.1. – Каменец-Подольск., 1869. – С.2.
- ⁹ Кожоляк Г. Етнографія Буковини. – Т.2. – С. 107; Див.: ІМФЕ. – Ф.29-3. – Од.зб. 278. – Арк.3; ІМФЕ. – Ф.29-3. – Од.зб.317. – Арк.9.
- ¹⁰ Чубинский П. Труды... – Т.6. – С.63.
- ¹¹ Тиводар М. Традиційне скотарство українських Карпат. – С.163.
- ¹² Данильченко Н. Вказ. праця. – С.6.
- ¹³ Систематический свод юридических обычаев // Труды ТКПВС. – Т.IV.– С.662. – П.52.
- ¹⁴ Чубинский П. Труды... – Т.6. – С.63.
- ¹⁵ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С.6.
- ¹⁶ Камінський В. Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині. – С.156.
- ¹⁷ Єзерський Є. Вказ. праця. – С.233.
- ¹⁸ ЦДІАЛ. – Ф.28. – Оп. 1. – Од.зб.5. – Громадський уряд села Гломчі: Договори, заповіти, скарги та ін. документи, розглянуті війтівським урядом (1687 – 1849). – Арк. 80.
- ¹⁹ ЦДІАЛ. – Ф.23. – Оп. 1. – Од.зб.1. – Громадський уряд села Бзянки. Книга війтівського уряду. (1645 – 1843). – Арк.117 – 8 зв.
- ²⁰ Товстоліс М. З минулого (Нарис спадково-правних стосунків села Прохорів Борзенського повіту на Чернігівщині) // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. – Вип.2. – С.287.
- ²¹ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.9616. – Од.зб.84. – Арк. 8.
- ²² ЦДІАЛ. – Ф.23. – Оп. 1. – Од.зб.1. Громадський уряд села Бзянки. – Арк.110 (зв), 113 (зв), 114 (зв) та ін.; ЦДІАЛ. – Ф. 33. – Оп. 1. – Од.зб.1. Громадський уряд села Ляджина. – Арк.11 (зв) та ін.
- ²³ Данильченко Н. Вказ. праця. – С.6.
- ²⁴ Труды ТКПВС. – С.653, п.30, вар.1; С.663. – П.55, вар.3; С. 662. – П.53.
- ²⁵ ІМФЕ. – Ф29-3. – Од.зб.412. – Арк.7 (с. Ягельниця Сколівського пов. Львівщина).
- ²⁶ ТКПВС. – Т.V. – С.499.
- ²⁷ Эфименко А. Вказ. праця. – С.18.
- ²⁸ Язловський Б. Вказ. праця. – С. 27.
- ²⁹ Эфименко А. Вказ. праця. – С.10.
- ³⁰ Данильченко Н. Вказ. праця. – С.6.
- ³¹ ІМФЕ. – Ф.29-3. – Од.зб. 278. – Арк. 3 (Весілля в с.Топорові Бродського пов., Львівщина).
- ³² Эфименко А. Вказ. праця. – С.10.
- ³³ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев // Труды... – С.68 – 69.
- ³⁴ Там само. – С.63 – 64; 73 – 74.
- ³⁵ Див.: ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.435 (1848). – Арк.63.

- ³⁶ Мандибур М.Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини ХІХ – 30-х років ХХ ст. – К., 1978. – С.42.
- ³⁷ Тиводар М. Вказ. праця. – С.164.
- ³⁸ Лемківщина: Земля. Люди. Історія. Культура. – Ч.І. – С.197.
- ³⁹ Тиводар М. Вказ. праця. – С.165.
- ⁴⁰ Ріпницький О. Парубочі й дівочі звичаї в с. Андріяшівці Лохвицького повіту на Полтавщині (1917 р.) // Матріали до української етнології. – Т.ХVІІІ. – Львів, 1918. – С.155.
- ⁴¹ Кожолянко Г. Етнографія Буковини. – Т.2. – С.202.
- ⁴² Лемківщина. – Ч.І. – С.151.
- ⁴³ ІМФЕ. – Ф. 1 – 7. – Од.зб. 787. – Арк.75 – 76 (Прилуччина); ІМФЕ. – Ф. 1 – 7. – Од.зб. 621 – Арк. 78. (с. Усівка, Прилуччина); ІМФЕ. – Ф. 1 – 7. – Од.зб. 785. – Арк. 127. (с. Тарасівка на Прилуччині).
- ⁴⁴ Труды ТПКВС. – С.663. – П.55. – Вар.4 – 5.
- ⁴⁵ Там само. – С.663. – П.55 – Вар.8.
- ⁴⁶ Данильченко Н. Вказ. праця. – С.6.
- ⁴⁷ Труды ТПКВС. – С.650 (№7).